

Ольга ХОРОШКОВСЬКА,
доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії
навчання української словесності
у школах національних меншин України та діаспори
Інституту педагогіки НАПН України

Аналіз змісту навчання української мови у програмах та підручниках для початкових класів шкіл з національними мовами викладання

На сучасному етапі навчання мов намітилася тенденція спрямованості навчального процесу на формування компетентностей – ключових і предметних, підпорядкованість навчання не лише одержанню знань з мови, а й на вміння користуватися мовними одиницями в процесі мовлення. Це знайшло своє відображення у Державному стандарті з мови 2012 р.

Розділ "Мова навчання (українська мова, мови національних меншин)" є складовим компонентом освітньої галузі "Мови й літератури" Державного стандарту початкової загальної освіти. Порівняно з ДС 2005 р., у ДС 2012 р. уточнено мету та завдання навчання, підкреслено, що зміст навчання української мови як державної та інших мов як навчальних предметів визначається за такими змістовими лініями, як *мовлення, мовна, соціокультурна*. Зазначено, що вони є взаємозалежними, взаємопов'язаними та спрямованими на формування ключових і предметних компетентностей.

Крім того, новим у ДС є розділ "Літературне читання". Визначено змістові лінії читання: *коло читання, навички читання, досвід читацької діяльності, літературна діяльність*.

Відповідно до визначених у Державному стандарті мети та завдань було розроблено програми з української мови як державної для початкових класів шкіл національних меншин України та літературного читання (для 3–4 класів шкіл з російською мовою навчання), у яких, на відміну від програм попередніх видань (до 2012 р.), зміст навчального матеріалу викладено за змістовими лініями і вперше визначено державні вимоги до загальноосвітньої підготовки учнів. Програма для початкових класів шкіл з польською мовою навчання створена вперше.

Програми структуровані за розділами: 1. Усний курс української мови (1 клас). 2. Навчання грамоти (2 клас). 3. Мова і мовлення (3, 4 класи).

Мета та завдання програм відповідають визначеним у ДС та дещо конкретизуються, враховуючи особливості вивчення кожної структурної частини.

Так, метою засвоєння розділу "Усний курс української мови" (1 клас), на який відведено 105 год (3 год на тиждень), було формування в учнів умінь з таких видів мовленнєвої діяльності, як слухання-розуміння україн-

ського мовлення та говоріння (діалогічне й монологічне мовлення). Відповідно до поставленої мети та завдань, у програмах 2012 р., на відміну від попередніх, визначено *сфери та тематику мовленнєвої діяльності*.

Так само враховано специфіку оволодіння кирилицею і відповідно конкретизовано мету і завдання структурного розділу програми "Навчання грамоти" (2 клас). На відміну від попередніх програм, зміст навчання грамоти визначено на основі врахування результатів порівняльного аналізу фонетико-графічних систем рідної й української мов. У мовній лінії програми з навчання грамоти вперше запропоновано ознайомлення з номінативним значенням слова, що зумовило нові підходи до визначення змісту добуварного періоду. Зміст мовленнєвої лінії, з якою тісно пов'язана соціокультурна, спрямований на подальше оволодіння усним і писемним українським мовленням.

У розділі "Мова і мовлення", зважаючи на недостатню кількість годин (за навчальним планом у 3–4 класах шкіл з національними мовами навчання на українську мову відведено 4 години, які розподілені так: 2 години на уроки української мови і 2 – на уроки читання, що унеможливило оволодіння мовними й мовленнєвими вміннями), програми 2012 р. для шкіл з навчанням угорською, румунською, молдовською і польською мовою орієнтують на інтеграцію мовно-літературного матеріалу, тобто на навчання мови відводиться 4 год, що забезпечує розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності, а також на поглиблення читацьких умінь і навичок. Кожен 4-й урок пропонується відводити на читання, розвиток мовлення і поглиблену роботу над текстом.

У школах з російською мовою навчання, враховуючи те, що в обох мовах є багато спільного як на рівні фонетики і графіки, так і лексики та граматики, навчальні години розподілені так, як це пропонується у навчальному плані.

Набули більшої конкретизації (враховуючи особливості рідної мови) мовлення та мовна лінії. У програмах для шкіл з не спорідненими українській мовами знято вивчення розділу "Будова слова", однак залишено тему "Основа і закінчення", оскільки вміння змінювати граматичну форму слова важливе для побудови найпростіших висловлювань. Необхідність формування умінь діалогіч-

ного мовлення спонукала ввести в програму теми "Речення непоширене і поширене" (практично), а також "Речення-репліки" та елементарні відомості про діалог і його структуру. Натомість вилучено з програм відмінювання іменників та прикметників за відмінками (крім шкіл з польською мовою навчання). Цей матеріал учні засвоюють на основі роботи із словосполученнями (практично). Новим у соціокультурній лінії усіх програм є визначення умінь і навичок встановлювати елементарні комунікативні контакти, орієнтуючись на соціальні ролі.

Таким чином, аналіз кожної змістової лінії навчальних програм з мови свідчить, що вони відповідають ДС і підпорядковані основній меті навчання – формуванню комунікативної, предметної та соціокультурної компетентностей.

Аналіз визначених у ДС і програмах результатів навчання (державних вимог до рівнів загальноосвітньої підготовки) дозволяє зробити висновок, що вони в основному спрямовані не стільки на знання, скільки на практичну, діяльну сторону навчання.

Розділ "Літературне читання" (3–4 класи) є складовою частиною програми з української мови для шкіл з російською мовою навчання. Цей розділ внесено до програми вперше. У попередніх програмах визначалося лише коло читання.

У розділі визначено мету читання – формування читацької компетентності, ознайомлення з дитячою літературою як мистецтвом слова, а також відповідні завдання, які зумовлюють основні змістові лінії. Визначено державні вимоги щодо знань, умінь і навичок, які, крім того, передбачають досвід творчої діяльності та особистісно-ціннісне ставлення до прочитаних текстів.

Розглянемо, як зміст навчання української мови і його методичне спрямування, визначені у програмах, було реалізовано в підручниках.

У результаті конкурсного відбору (2011 р.) чинними для 1–3 класів стали:

– для шкіл з російською мовою навчання – підручники з української мови та літературного читання (3 кл.) видавництва "Освіта" і "Генеца";

– для шкіл з польською мовою навчання – підручники з української мови видавництва "Світ" (Львів);

– для шкіл з молдовською мовою навчання – видавництва "Світ";

– для шкіл з румунською мовою навчання – видавництва "Світ" – 1 клас і видавництва "Букрек" – 1–3 класи (м. Чернівці);

– для шкіл з угорською мовою навчання – видавництва "Світ" – 1 клас і видавництва ТОВ "ІВА" (м. Ужгород) 1–3 класи.

Таким чином, маємо 21 підручник з української мови, за якими навчаються учні шкіл з національними мовами викладання, і які по-різному інтерпретують вимоги ДС та навчальних програм.

Аналіз підручників видавництв "Освіта" та "Світ" з погляду забезпечення основних дидактичних принципів – позитивної мотивації навчання української мови, доступності, системності, а також розвитку інтелектуальних здібностей та виховання почуттів патріотизму, толерантності до інших народів, реалізації основної мети навчання, визначеної у ДС і програмах, – *комунікативної* та форму-

вання *предметної* і *соціокультурної компетентностей*, свідчить, що вони повністю відповідають цим критеріям.

Підручники означених видавництв спрямовані на формування усіх видів мовленнєвої діяльності, забезпечують особистісно орієнтоване навчання, мають виразну комунікативну спрямованість. Враховано результати порівняльного аналізу рідної й української мов. На матеріал, який не збігається або має частковий збіг, у підручниках відводиться більша кількість годин, оскільки його засвоєння утруднено з причин інтерференції. Цей матеріал подано на основі зіставлення мовних фактів рідної й української мов.

У 3 класі мовний матеріал подано на основі інтеграції з текстами різних жанрів і стилів. Тексти цікаві, доступні для розуміння, спрямовані на осмислення мовних явищ. Методичний апарат підручників забезпечує особистісну зорієнтованість навчального процесу і націлений на формування предметної і ключової компетентностей.

Змістовним і цікавим є підручник "Літературне читання" для 3 кл. шкіл з російською мовою навчання. Він розпочинається з розділу "Усна народна творчість", який ознайомлює дітей з різноманітними жанрами українського дитячого фольклору – колисковими, забавлянками, іграми, загадками, прислів'ями і приказками, а також казками. Цей матеріал супроводжується цікавими авторськими коментарями, які допомагають учням зрозуміти особливості жанру. Основна частина підручника належить творам українських дитячих письменників, про яких подано короткі біографічні нариси. Художні тексти доступні для сприймання, мають пізнавальну, естетичну й виховну цінність.

Методичний апарат підручника спрямований на усвідомлення змісту творів, визначення головної думки, аналіз вчинків героїв, а також – на формування читацьких умінь і навичок, заохочення до літературної творчості.

Таким чином, аналіз свідчить, що підручники з української мови для 1–3 класів видавництв "Освіта" та "Світ" повністю відповідають меті, завданням та змістовим лініям, визначеним у ДС та програмах. Вони забезпечують особистісно орієнтоване навчання й спрямовані на досягнення предметної й ключових компетентностей.

Аналіз підручників видавництва "Генеца" (для шкіл з російською мовою навчання) показує, що вимоги ДС та зміст і завдання навчальних програм лишилися в них мало реалізованими. Проігноровані основні принципи навчання – дидактичні (забезпечення позитивної мотивації, доступність, системність, науковість, особистісна зорієнтованість) та лінгводидактичні (комунікативна спрямованість, врахування результатів порівняльного аналізу рідної й української мов).

Так, у підручнику для 1 класу ("Усний курс") кожна тема, починаючи з першої, розпочинається з низки запитань, на які учні не можуть дати відповіді, оскільки у них ще не сформований словниковий запас, відсутні орфографічні та граматичні уміння. Такий підхід є методично невідрядним, ускладнює процес оволодіння українським мовленням, призводить до суржика.

У підручнику теми розділено, подано довільно, багато з них поза програмою, і, крім того, не враховано труднощі, пов'язані не лише з недостатнім словниковим запасом, а й з віковими особливостями дітей. Так, теми "Я живу в Україні" та "Київ – столиця України" представле-

но на 4 і 5 уроках (за програмою у кінці року). Зміст цих тем та ілюстрації до них непродумані і тому не мають ні пізнавального, ні виховного ефекту.

Дидактичний матеріал (малюнки, речення, слова і навіть методичні рекомендації у додатку) подано безсистемно, що не розв'язує тих завдань, які ставить програма, а отже, не досягаються результати навчання.

Зовсім не використовуються твори дитячого фольклору – ігри, скоромовки, лічилки, казки. Правда, є єдина казка російського письменника Сутеева, а чистомовки штучні й не спрямовані на засвоєння потрібних орфоепічних норм. Натомість широко використовуються прислів'я, зміст яких часто недоступний для усвідомлення першокласниками. На сторінках не представлено ні лексики у зв'язку з темою, ні орфоепічних, ні граматичних норм, відсутні завдання на побудову діалогів. Слід зазначити, що навчальний матеріал підручника з усного мовлення і методичний апарат набрано однаковим 12 кеглем. Це спонукає першокласників читати, застосовуючи тільки-но засвоєні знання й уміння читати букви *и, е, є, щ, ч, з* так, як у російській мові, тобто знову таки призводитиме до безлічі помилок, до суржику.

Таким чином, підручник для 1 класу, з погляду сучасної методики, є методично неспроможним, не відповідає дидактичним і лінгводидактичним принципам навчання та не забезпечує формування аудіативних та комунікативних умінь.

Аналіз підручника для 2 класу видавництва "Генеза" свідчить, що він також часто не відповідає вимогам і змісту програми та сучасній методиці навчання. У ньому відсутній добукварний період, завдання якого повторити лексику, засвоєну в 1 класі, закріпити орфоепічні й граматичні уміння, активізувати уміння діалогічного мовлення.

На сторінках цього підручника зазначено теми й орфоепічні норми, однак вони дидактично не забезпечені, оскільки недостатньо вправ і завдань, які дозволяють б формувати необхідні уміння. Для читання і заучування напам'ять пропонуються вірші, у яких є ще не вивчені букви та орфоепічні норми.

Порушено порядок вивчення букв, що веде до утруднення під час їх засвоєння внаслідок інтерференції. Відсутні зразки написання нових букв, непродумані вправи для списування.

Зовсім відсутні завдання й дидактичний матеріал, який забезпечує розвиток комунікативного мовлення. У підручнику є тексти для читання у післябукварний період. Однак методичний апарат до них не націлює на осмислення прочитаного, не скеровує на формування потрібних читацьких умінь і навичок.

Отже, підручник з української мови для 2 класу не відповідає дидактичним і лінгводидактичним принципам, вимогам ДС і програмі, є застарілим з погляду сучасної методики і тому неефективним. Він не спрямований на формування соціокультурної та комунікативної компетентностей.

Аналіз підручника з української мови для 3 класу (видавництво "Генеза") свідчить, що для нього характерні ті ж недоліки, які були притаманні підручникам для 1–2 класів.

Насамперед, у ньому не дотримується основний лінгводидактичний принцип, що впливає з порівняльного аналізу російської й української мов, а саме: врахування спільного і відмінностей у навчальному матеріалі, що

вимагає відповідної презентації мовного матеріалу та розподілу годин на його засвоєння. Не реалізованими лишаються завдання, пов'язані з формуванням соціокультурної і комунікативної компетентностей, оскільки відповідний матеріал взагалі відсутній.

Мовний матеріал подано найчастіше на прикладах окремих слів і речень. Часто добір дидактичного матеріалу до теми є формальним, або не відповідає темі. Розподіл мовного матеріалу, прийнятий у підручнику, не сприяє його засвоєнню. Найчастіше це 1 година на тему, що не відповідає кількості годин, зазначеній у програмі. Частина важливих тем, зазначених у програмі, не знайшла свого місця в підручнику.

Методичний апарат підручника (завдання до вправ) зводиться до формалізму: *прочитай, спиши, встав букви, підкресли*. Майже відсутні завдання, що вимагають осмислення прочитаного.

Як позитивне слід відзначити "Цікавинки" (про етимологію деяких слів) та "Чому так кажуть" (тлумачення фразеологізмів), які трапляються на сторінках підручника. Однак вони не впливають на загальну невисоку оцінку підручника.

Таким чином, підручники видавництва "Генеза" для шкіл з російською мовою навчання не відповідають вимогам ДС та програми, а також дидактичним і лінгводидактичним принципам. У них використана методика, характерна для 70–80 років минулого сторіччя, що спрямована лише на засвоєння знань. Навчальний матеріал та методичний апарат підручників не забезпечує формування предметної і ключових компетентностей.

Аналіз підручників видавництва ТОВ "ІВА" (м. Ужгород) та "Букрек" для 1–3 класів свідчить, що автори або ігнорували змістові лінії, визначені у програмах, або не спромогли їх забезпечити. У підручниках використано застарілу методику викладу навчального матеріалу, яка не передбачає нових підходів до навчального процесу, а саме: особистісно орієнтованого і комунікативно спрямованого навчання.

У 1 класі в учнів мають сформуватися уміння усного мовлення (аудіювання і говоріння), що передбачає розв'язання низки пов'язаних з цим завдань, визначених у програмі. Це насамперед збагачення словникового запасу, формування орфоепічних і граматичних умінь та умінь використовувати засвоєні слова в мовленні. Однак у підручниках для 1 класу відсутня необхідна дидактико-методична система, яка була б націлена на формування необхідних знань та умінь. Сторінки підручників зашаржені безліччю різнопланових малюнків, які важко підпорядкувати формуванню зазначених умінь. До того ж усі малюнки підручника для угорських шкіл у чорно-червоно-фіолетових тонах, що справляє депресивне враження. Усі намальовані діти (очевидно, українці) розхристані, розкуйовджені й галасливі.

Набагато кращі малюнки у підручнику видавництва "Букрек". Але в обох випадках теми для опрацювання та методичні рекомендації до них не мають нічого спільного. Слів і словосполучень, рекомендованих автором, забагато, й тому вони не можуть бути засвоєними за 1 урок, бо наступний – то вже інша тема й інші слова.

Не витримують жодної критики методичні рекомендації, розміщені у II частині підручника для 1 класу цього ж видавництва, та слова, а також завдання під малюнками

підручника для 1 класу (ТОВ "ІВА"). Маємо порушення основних дидактичних принципів – посиленість, цікавість, системність.

У підручнику для 1 класу шкіл з угорською мовою навчання (ТОВ "ІВА") не представлено матеріалу про Україну, державні символи, Київ. Єдина тема "Закарпаття – гірський край" не вичерпує завдань, пов'язаних з тим, що діти-угорці є громадянами України, і не сприяє формуванню соціокультурної компетентності.

Таким чином, у підручниках для 1 класу видавництва "Букрек" і ТОВ "ІВА" відсутня системність у поданні навчального матеріалу та не дотримуються дидактичні принципи: від простого – до складнішого, що веде до непосильності, втрати інтересу до оволодіння українським мовленням. Є численні відступи від змісту програми.

Завдання підручників для 2 класу – букварів, навчити учнів української грамоти, тобто читати й писати та продовжити роботу над розвитком умінь усного мовлення. Аналіз підручників свідчить, що у них зовсім не реалізована вимога програми щодо формування в дітей елементарних уявлень про номінативне значення слова й на основі цього – розрізнення слів – назв предметів, дій, ознак та взаємопов'язаний розвиток уявлень про слово, його граматичні зв'язки з іншими словами та фонетичний склад слова. У підручниках використано методику презентації букв, прийняту в підручниках рідної мови, за якої не враховується спільне і відмінності у фонетико-графічних системах рідної й української мов. Звідси – методично недоцільним і неефективним є окреме вивчення кожної букви української мови, яка збігається за звуковим значенням і написанням з рідною. При цьому ні методично, ні в структурі підручників не враховано труднощі, які виникають під час засвоєння букв, однакових за написанням, але різних за звуковим значенням чи навпаки. Тому прийнятий у підручниках порядок вивчення букв і їх методична інтерпретація є методично невиправданими й неефективними. Добір текстового матеріалу для читання не викликає заперечень, хоча багато взято з підручників інших авторів. Однак методичний апарат до текстів не націлює учнів на усвідомлення прочитаного, а лише на читання та вписування окремих речень, звукового аналізу слів тощо. Крім того, методичний апарат не орієнтує вчителя на розвиток умінь учнів читати правильно, цілими словами та розуміти прочитане. Не взято до уваги можливості текстів для розвитку аудіативних та комунікативних умінь.

Слід зазначити, що підручники для 2 класу видавництва "Букрек" та ТОВ "ІВА" гарно ілюстровані. Однак ці малюнки є лише ілюстраціями до текстового матеріалу. Майже відсутні ситуативні малюнки та серії малюнків, спрямовані на формування умінь спілкуватися та розповідати у певній логічній послідовності. Таким чином, підручники з навчання грамоти зазначених видавництв побудовані за принципом навчання рідної мови і не враховують психологічних особливостей засвоєння звуко-буквеної системи української мови, що вивчається як друга. Вони не забезпечують формування комунікативної компетентності та недостатньо – предметної.

Підручники з української мови для 3 класу зазначених видавництв мають явне знаннєве спрямування, тобто націлені на засвоєння знань та формування відповідних

умінь і навичок. При цьому спостерігаються помилкові авторські твердження, наприклад, про те, що букви *ї, я, ю, є* особливі, бо "ховають" у собі два звуки (див. с. 24 вид-ва ТОВ "ІВА"), а про те, що букви *я, ю, є* позначають м'якість приголосних і звуки [а], [у], [е], згадано лише на с. 48 у такому формулюванні: "Вони також *вказують* на м'яку вимову *попереднього приголосного (!)*" або: "Буква *ь* позначає м'якість *попереднього* приголосного (треба: м'якість приголосних та письмі позначається...)". А в іншому підручнику ("Букрек") знаходимо: "Букви *є, ю, я* позначають один звук [е], [у], [а] і *пом'якшення перед приголосними*". У цьому ж підручнику на с. 3 знаходимо таке визначення "Мова – це поєднання звуків, слів, словосполучень, речень, текстів, які служать для спілкування". Наведені приклади помилок є свідченням невисокого фахового рівня авторів.

Програми для 3 класу шкіл з національними мовами навчання пропонують розглядати мовний матеріал на основі інтеграції з літературними текстами різних жанрів і стилів, що забезпечує не лише засвоєння знань, а й формування усіх видів мовленнєвої діяльності. Однак у підручниках мовні одиниці й орфограми представлені як правила, які треба запам'ятовувати, а відповідні уміння і навички формуються на основі списування й мовного аналізу окремих слів і речень. Таким чином, підручники орієнтовані на засвоєння знань, а не на формування предметних і ключових компетентностей.

Крім традиційного підходу до викладу мовного матеріалу, у них є позапрограмовий матеріал (повністю подано все про будову слова) і пропущено такі важливі теми, як "Словосполучення", "Непоширене речення", "Речення-репліки в діалозі". Разом з тим, слід зазначити, що у підручнику видавництва "Букрек" більше уваги приділено розвитку комунікативного мовлення, є спеціальні завдання, ілюстрації, діалоги, які передбачають формування відповідних умінь.

Текстовий матеріал для читання у підручниках обох видавництв має соціокультурне спрямування. Однак методичний апарат не націлює на його усвідомлення, так само, як і на розвиток аудіативних, читацьких та комунікативних умінь, оскільки запитання й завдання стосуються не з'ясування загального змісту (про кого? про що?), теми, головної думки, героїв твору, а лише окремих епізодів тексту.

Таким чином, у підручниках з української мови для 3 класу видавництв "Букрек" та ТОВ "ІВА" виклад мовного матеріалу здійснюється традиційно і підпорядковується формуванню знань та умінь. Вони містять фактичні помилки й не достатньо відповідають програмі з мови. Мовленнєва лінія змісту програми достатньо реалізована у підручнику видавництва "Букрек" і майже не розкрита у підручнику, виданому ТОВ "ІВА".

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що переорієнтація шкільної освіти на особистісно орієнтоване й комунікативно спрямоване навчання та формування компетентностей – предметних і ключових, зокрема під час навчання мови, потребує переосмислення традиційних підходів не лише до навчального процесу, а й до розроблення підручників. А навчання української мови як державної вимагає ще й знання та врахування психологічних і психолінгвістичних особливостей, які виникають при цьому.